

स्वतन्त्र प्रेसका लागि सूचनाको हक

– विनयकुमार कसजू

लोकतन्त्रमा जनता नै देशको मालिक हुन्छ र सरकार जनताप्रति उत्तरदायी हुन्छ। यसका लागि मुख्य दुई कुरा चाहिन्छन् : सूचनाको हक र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता। सूचनाको हक र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको कार्यान्वयनमा स्वतन्त्र प्रेसले प्रमुख भूमिका खेल्छ। यसैले लोकतन्त्रको सुस्वास्थ्य र सुसंचालनका लागि सूचनाको हक र प्रेस स्वतन्त्रता दुई अनिवार्य पूर्वाधार हुन्।

जनताले संसद र सरकार चुन्न, तिनले बनाएका नीति ऐन, कानूनको विश्लेषण गर्न, सरकारका कामकारवाही बुझ्न र भ्रष्टाचाररहित बनाउन तथा राज्यका नीति निर्माणदेखि विभिन्न कार्यमा सहभागी हुनका लागि राज्यका सबै निकायका सूचना चाहिन्छ। सही सूचनाले नै सही निर्णय गर्न सघाउँछ। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार प्रयोग गरेर जनताले आफ्नो विचार, अभिमत व्यक्त गर्छन् र सरकारलाई सचेत, संवेदनशील र जिम्मेवार बन्न बाध्य पार्छन्।

सूचनाका हकलाई मानवअधिकार घोषणाको धारा १९ ले यसरी स्पष्ट पारेको छ : “हरेक व्यक्तिलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको अधिकार छ। यो अधिकारभित्र कुनै बाधा बिना कुनै पनि विचार मान्ने र कुनै पनि माध्यमबाट र सीमाको बन्धनबिना सूचना खोज्ने, पाउने र बाँड्ने स्वतन्त्रता पर्छ।”

यो धाराले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका दुइटै महत्वपूर्ण पक्षलाई समेटेको छ : १) कुनै पनि विचार गर्ने, विचार मान्ने, विचार अभिव्यक्त गर्ने, विचार प्राप्त गर्ने स्वतन्त्रता। २) विचार र सूचना खोज्ने, पाउने र बाँड्ने/फैलाउने लिखित, मुद्रित, चित्र, ध्वनि, चलचित्र, डिजिटल आदि कुनै पनि माध्यम र भाषाको स्वतन्त्रता। यो अधिकारले विचार र सूचना फैलाउने काममा राज्यको भौगोलिक र राजनीतिक सीमालाई पनि मान्दैन।

सरकारले गरेको हरेक आमदानी खर्चको हिसाब जनताले थाहा पाउनु पर्छ। आफूले चुनेका प्रतिनिधिहरू र राज्यको ढुकुटीबाट तलब भत्ता खाने र सुविधा उपभोग गर्नेहरूले पदीय हैसियतले गरेका सम्पूर्ण कामकुरा थाहा पाउने हरेक नागरिकको अधिकार हुन्छ। उनीहरूले गरेका निर्णयहरू मन्त्रालयदेखि गाउँसम्म कसरी कार्यान्वयन भए भनेर जनताले जान्न पाउँछन्। सरकारले के निर्णय गर्‍यो भनेर सुनाएर मात्रै पुग्दैन। कुनै निर्णय किन र कसरी गरियो भन्ने कुरा पनि जनताले थाहा पाउनुपर्छ। आफूले तिरेको करबाट चल्ने र आफ्नो र देशको नाममा आउने सहयोग लिने सरकार मात्रै होइन अन्य सार्वजनिक संस्थाले पनि कसरी काम गरिरहेका छन्, कति र कसरी खर्च गरिरहेका छन् इत्यादि कुरा जान्ने अधिकार सम्पूर्ण नागरिकलाई हुन्छ। सरकारसँग भएका सबै सूचना जनताको नासो हो। सरकारले त्यसको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने मात्रै हो। वास्तवमा सूचनाको हक अन्य सबै हक दिलाउने मुख्य स्रोत र आधार हो। यो हकबिना जनताका अरू अधिकार अधुरा हुन्छन्।

सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयन भयो भने यसले नागरिकलाई यस्तो समाजमा बाँच्न सहयोग गर्छ जहाँ भ्रष्टाचार कम हुन्छ, भोकबाट मर्ने सम्भावना कम हुन्छ, मानवअधिकार, व्यक्तिको गोपनीयताको अधिकार, वातावरणको सम्मान हुन्छ। समाज बढी स्वस्थ र सुखी हुन्छ। भोकबाट मुक्त र स्वस्थ समाजमा बाँच्न सघाउँछ। देश बढी सुरक्षित हुन्छ। राजनीतिक व्यवस्था बढी लोकतान्त्रिक हुन्छ। सरकार र प्रशासन बढी सक्षम र उत्तरदायी हुन्छ। निर्णय प्रक्रिया बढी लोकतान्त्रिक हुन्छ। अर्थतन्त्र सक्षम, पारदर्शी र जिम्मेवार हुन्छ। सार्वजनिक निकायहरूले नागरिकहरूलाई भन्नु राम्रो, जिम्मेवारयुक्त र संवेदनशील व्यवहार गर्छन्।

प्रेसलाई जहिले पनि सूचनाको खाँचो हुन्छ । सूचनाको प्रमुख स्रोत सरकार हो । तर सरकारी निकायबाट सूचना पाउनु जहाँ पनि सधैं समस्या रहेको छ । सूचनाको हकको अभावमा पत्रकारहरूले मन्त्री वा कर्मचारीसँग व्यक्तिगत सम्बन्धको आधारमा सूचना पाउने वाध्यता हुनसक्छ । तर यो व्यवस्था सरकार, पत्रकार र अडियन्स (पाठक, श्रोता र दर्शक) सबैको लागि उत्तिकै हितकर हुन सक्दैन । यस्तो उपाय पूर्ण विश्वसनीय र स्थायी पनि हुँदैन । सूचनादाताको हित यसमा गाँसिएको हुन सक्छ । कतिपय अवस्थामा सूचनाको स्रोत र पत्रकारबीचको सम्बन्धको अप्रत्यक्ष प्रभाव सूचनामा परेको हुन्छ ।

व्यक्तिगत सम्बन्धको आधारमा प्राप्त हुने सूचनामा कसैको व्यक्तिगत हित, गुणगान वा प्रशंसा वा स्वार्थ लुकेको हुन सक्छ । कथित 'विश्वसनीय स्रोत' ले कसैसँग रिस फेर्न पनि सूचना दिन सक्छ । पत्रकार अनजानमा कसैको हतियार बन्ने सम्भावना हुन्छ । समाचारको स्रोतको रक्षा गर्ने पत्रकारिताको आचारको आडमा अपराधी लुकाउने काम पनि हुनसक्छ । जुन व्यक्तिको अनियमिताको भण्डाफोर हुनुपर्थ्यो त्यही व्यक्ति समाचारको स्रोत बनेको हुनसक्छ ।

व्यक्तिगत सम्पर्कको आधारमा सूचना पाउने तरिकामा अर्को पनि खतरा छ । सूचनादाताले भनेभनेको वा उसको अनुकूल समाचार प्रकाशित हुँदासम्म उसले पत्रकारलाई स्वागत गर्छ । तर उसलाई मन नपर्ने समाचार वा उसको वा उसको कार्यालयको अनियमिताको समाचार खोतल्न खोज्यो भने उसले पत्रकारसँग सम्बन्ध तोड्न सक्छ । यस्तोमा पत्रकार कुनै कर्मचारीको कठपुतली बन्ने संभावना हुन्छ ।

सूचनाको हकले पत्रकारलाई व्यक्तिगत सम्बन्धको आधारमा समाचार प्राप्त गर्नुपर्ने वाध्यतालाई समाप्त पारिदिन्छ । यसले पत्रकारलाई सूचनाको भरपर्दो आधार प्रदान गर्छ । यो ऐनका आधारमा उसले विशेष समाचार भेट्टाउन सक्छ । खोजी पत्रकारितालाई पनि यसले निकै सघाउ पुर्याउँछ । बेलायतमा सूचनाको प्रयोग गरेर पत्रकारहरूले सरकारी फाइलमा लुकेका हजारौं समाचारहरू बाहिर ल्याएका थिए ।

समाचारको एउटा प्रचलित परिभाषा यस्तो छ : “जुन कुरा लुकाउन खोजिन्छ त्यो समाचार हो । अरू सबै विज्ञापन हो ।” सूचनाको हक ऐनले लुकाउन खोजेको कुरालाई पत्ता लगाउन सघाउँछ । कुनै विषयमा सूचना दिन कसैले इन्कार गर्‍यो वा अधुरो समाचार दियो भने पत्रकारले कहाँ गडबडी छ भन्ने अनुमान लगाउन सक्छ । अर्थात् यसले समाचारको क्लु दिन्छ ।

सूचनाको हक लागू हुनुअघि र पछिको पत्रकारितामा तात्त्विक भिन्नता छ । पत्रकार, प्रेसले यो तात्त्विक भिन्नता र पुरानो परम्परामा आउने आमूल परिवर्तन (यु-टर्न) लाई बुझ्नु आवश्यक छ । यसले पत्रकारलाई नयाँ भूमिका, आधार र अवसर प्रदान गर्छ । सूचनाको हक ऐनले सबै सरकारी निकायमा भएका र प्रेसलाई चाहिने सही र यथेष्ट सूचना प्रवाहित र उपलब्ध गराउन वाध्य पार्छ । प्रत्येक सरकारी निकायको कामको बारेमा सूचना पाउनु पर्ने जनताको अधिकारले प्रेसको अधिकारलाई पनि सुनिश्चित गर्छ । यसैले सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले सरकारी निकायहरूमा सूचना निकायहरू स्थापना गर्न र तिनमा काम गर्ने सूचना अधिकारीहरूलाई प्रेससँग व्यवहार गर्ने दक्षता अर्थात् जनसम्पर्क सीप प्रदान गर्छ ।

अधिकांश मानिसले आफैले, व्यक्तिगत र प्रत्यक्ष रूपले सूचनाको हक कानूनको प्रयोग, अभ्यास गर्दैनन् । धेरै मानिसहरू प्रायः संसद र अदालतमा जाँदैनन् । न त उनीहरूले सरकारी कार्यालयमा भएका अभिलेख, लिखतहरू वा अन्य सूचना लिन खोज्छन् । तर समाजका अधिकांश सदस्यहरूले सूचना पाउन चाहन्छन् । यसका लागि उनीहरूले आमसंचारका माध्यम अर्थात् अखबार, रेडियो टेलिभिजन र अब आएर वेबसाइटको उपयोग गर्छन् ।

जनताले प्रेसबाट विभिन्न प्रकारका कुराहरूको अपेक्षा गर्छन् । समाजमा भइरहेका महत्वपूर्ण विषयहरूबारे प्रेसले जानकारी गराइराखोस् भन्ने पनि चाहन्छन् । संसदमा कुनै कानून पास हुन लागेको छ, अदालतमा महत्वपूर्ण मुद्दामा बहस भइरहको छ, सरकारले कुनै महत्वपूर्ण आर्थिक नीति बनाउँदैछ वा मन्त्रीलाई भ्रष्टाचारको आरोप लागेको छ भने प्रेसले ती विषयमा सूचित गरोस् भन्ने आमजनताले आशा गर्छन् । यसैले प्रेसले आफू सूचित भएर जनतालाई सुसूचित गर्नका लागि सूचनाको हक ऐनको उपयोग गर्छ । तर कुनै पनि देशको सूचनाको हक ऐनले प्रेसलाई बेग्लै वा विशेष व्यवहार गर्दैन, न त कुनै संस्था वा पदाधिकारीलाई विशेष व्यवहार गर्छ । देशको नागरिकको हैसियतले यो अधिकार प्राप्त हुन्छ ।

निश्चय नै प्रेसले सार्वजनिक निकायसँग सूचना माग्नु भनेको आफ्नो लागि नभएर आफ्ना अडियन्स, र व्यापक रूपमा भन्नु पर्दा नागरिकका लागि मागेको हो । प्रेसले जनताको प्रतिनिधि भएर यो अधिकार मागेका हुन् । तर आमजनताले प्रेसबाट पाउने सूचना र सरकारबाट आमजनतालाई चाहिने सूचनाबीच धेरै भिन्नता हुन्छ । प्रेस आमसंचार भएको हुनाले त्यसलाई व्यक्तिगत वा थोरै व्यक्ति प्रभावित हुने सूचना त्यति उपयोगी हुँदैन ।

नेपालमा सूचनाको हकको लागि पत्रकारिता क्षेत्रले सबैभन्दा पहिले आवाज उठाएको हो । पत्रकार महासंघले यसको लागि विधेयक तर्जुमा पनि गरेको हो । यसैले हुनसक्छ सूचना अधिकार प्रेसको मात्रै सरोकारको विषय हो कि भन्ने भ्रम धेरैलाई छ । तर अन्यत्र सरकारी निकायमा व्याप्त भ्रष्टाचार र शोषणको विरुद्ध लडनका लागि नागरिक समाजले सूचनाअधिकारको लागि संघर्ष गरेका थिए । यसरी नेपालमा सूचनाको हकको उद्देश्य अभिव्यक्ति र प्रेस स्वतन्त्रताका लागि हो भन्ने बुझाइ र सोचले काम गरेको देखिन्छ भने अधिकांश मुलुकमा सूचनाको हक सुशासनका लागि आमनागरिकले प्रयोग गरिएको देखिन्छ । वास्तवमा अभिव्यक्ति र प्रेस स्वतन्त्रता पनि आखिरमा सुशासन र लोकतन्त्रकै लागि हो ।

नेपाली प्रेसको लागि सूचनाको हक ऐनको प्रयोग नयाँ अनुभव हो । यसको प्रयोग सही तरिकाले सही ठाउँमा गरेर वांछित परिणाम हासिल गर्ने अभ्यास गर्न बाकी नै छ । नयाँ हतियार चलाउन सिक्न समय लाग्नु स्वाभाविक हो । तर लोकतन्त्रका लागि पत्रकारिता गर्नु छ भने यो सीप नसिकी हुँदैन । यदि नेपाली प्रेस आफ्नो हातमा परेको यो नयाँ शक्तिको बारेमा सचेत भएनौं र लोकतन्त्र र जनताको हितमा यसको प्रयोग गर्न थालेनौं भने यो हकलाई खुम्च्याउने प्रयास सुरु हुन सक्छ । यसबारे नेपाली प्रेस चनाखो हुनु पर्छ । अब सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनलाई कानूनका ठेलीहरूमा बन्द राख्नु हुँदैन प्रचलनमा ल्याएर यसलाई तिखार्नु आवश्यक छ । सूचनाको हक कानून बन्दैमा यो लागू हुन्छ र सबैले खुला र स्वेच्छाले सूचना लिनादिन थाल्छन् भन्न सकिन्छ । सूचनाको हक ऐन ल्याउन पत्रकारहरूले संघर्ष गरेभैं यसको कार्यान्वयनका लागि पनि पत्रकारहरूकै अग्रसरता आवश्यक छ ।

गोरखापत्र दैनिक: २०६६ जेठ ८ गते प्रकाशित